

ЛІНГВООСВІТА В ДОХРИСТИЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Михайлишин Уляна Іванівна

м.Тернопіль

У статті йдеться про мовну освіту в Україні в дохристиянський період, її становлення, головні чинники генезису. Виявлено і схарактеризовано суспільно-політичні, соціально-економічні, історико-педагогічні передумови становлення системи лінгвоосвіти, визначено сутність і динаміку її реформування в зазначеній період.

Ключові слова: дохристиянський період, сутність лінгвоосвіти, динаміка розвитку мовної освіти, писемність Давньої Русі.

На сучасному етапі розвитку педагогічної думки освіта є процесом і результатом засвоєння системи знань, вироблення вмінь і навичок для забезпечення певного рівня розвитку пізнавальних потреб і здібностей людини, її підготовки до практичної діяльності. Це зумовлює підвищення інтересу до вивчення різних освітніх напрямів, зокрема мовної освіти в контексті сучасних європейських інтеграційних тенденцій щодо створення спільнотного мовного простору, який би сприяв об'єднанню зусиль національних організацій, спрямованих на вирішення проблеми навчання мов, а також впливав на застосування міжкультурного підходу, підґрунттям якого є формування в молоді готовності до практичного використання мови в міжнародному та міжетнічному спілкуванні.

Мета статті – об'єктивно розкрити процес становлення системи мовної освіти в Україні, виявити головні чинники її генезису.

Відповідно до мети було поставлено завдання:

- виявити і схарактеризувати суспільно-політичні, соціально-економічні та історико-педагогічні передумови, чинники і тенденції становлення системи мовної освіти в Україні на основі аналізу автентичних джерел;
- визначити сутність і динаміку реформування мовної освіти в зазначеній період.

Кожне суспільство дбає про те, щоб підготувати до життя молоде покоління, яке йде йому на зміну, і для цього передає молодим релігійній моральні погляди, знання, набутий практикою досвід. До часу утворення школи як спеціальної освітньої установи первісною у стародавніх слов'ян була родина, що брала на себе відповідальність за освіту і виховання дітей, піклувалася про них, передавала необхідні знання й уміння, важливі для існування. Виховання у стародавніх слов'ян за часів проживання окремими племенами зводилося переважно до розвитку в молоді фізичних сил і спритності, до прищеплення її навичок здобувати засоби існування і вміння захищатися від ворогів. Батьки вчили своїх синів володіти зброєю, їздити на коні, полювати. Коли син підростав, батько садив його на коня, давав у руки лук і стріли, наказуючи: «Віднині здобувай собі харч цим знаряддям, як знаєш» [4, с. 179]. За час розвитку племінного устрою співжиття участі в освітній справі брали також найстарші в роді. Розповідаючи молоді про славетні подвиги батьків і дідів, геройчу їх боротьбу з усілякими небезпеками, вони закликали наслідувати предків, іти їхніми шляхами. На відміну від інших поганських народів, у слов'ян не було касти жерців, тому, власне, релігійне виховання молоді лежало на батьках і найстарших із роду.

Ще задовго до прийняття в Русі християнства слов'яни мали власну писемність, яка була одним із різновидів руничного письма [2]. Слов'яни використовували особливі види письма «кришки і різці», за допомогою яких не тільки ворохили, а й лічили, бо, як зазначає Степан Сірополко у своїй праці «Історія освіти в Україні», «розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі у стародавніх слов'ян спричинився до появи в них первісного письма»

[15, с.28]. Назва письма дослов'янського періоду випливає від способу нанесення його знаків – вирізування на дереві, бересті, стінах тощо. Це письмо було примітивне, схоже на різновид піктографії. Виникнення його слід віднести до першої половини I тисячоліття н.е., коли слов'яни досягли племінного устрою. Такий висновок підтверджується документальними показниками про високу культуру слов'ян середини I тисячоліття н.е. і лінгвістичними відомостями. Як відзначали дослідники, слова «писати», «читати», «письмо», «книжка» спільні для слов'янських мов. Існує переконання, що ці слова, як і слов'янське письмо, виникли, коли слов'янські племена розмовляли праслов'янською, або спільнотслов'янською мовами, до розділення праслов'янської мови на три групи: східнослов'янської, західнослов'янської та південнослов'янської та за декілька століть до того, коли східнослов'янська група, у свою чергу, розділилася на українську, російську, білоруську і мертву писемну давньоруську мови.

Правда, стародавнє слов'янське письмо, порівняно із сьогоднішнім, могло бути лише примітивним, таким, що містило невеликий, нестабільний та неоднаковий у різних племенах асортимент найпростіших знаків. Поруч зі свідченнями болгарського монаха Храбра та лінгвістичними і соціологічними відомостями існування письма «кришки й різцями» на Русі в дохристиянські часи (VI ст.) підтверджуються також літературними свідченнями IX–X ст. ст. та археологічними знахідками, на що вказує В.А. Істрін у дослідженні «Виникнення і розвиток письма» [8].

Відомостей про культуру стародавніх слов'ян дуже мало, а джерела її вивчення обмежені і переважно сумнівні. Часто буває важко встановити, які фрагменти у стародавніх історичних творах є вірогідними, а які пізніми вставками різних переписувачів. Деякі автори робили довільні вставки, не турбуючись про достовірність висвітлення історичних фактів. Необхідно зважити й на те, що духовна культура стародавніх слов'ян виражалася в ранніх релігійних віруваннях і міфології. Але, незважаючи на це, є достатня кількість підтверджень зародження мовної освіти у стародавніх слов'ян уже в цей ранній період становлення української народності. Російський дослідник О.О. Штец у своїй розвідці «Навчання Грамоти в Стародавній Русі (Х–XV ст. ст.)» відзначає, що «Східні слов'яни вже в дохристиянській період мали достатньо розвинену письмову культуру, яка, безперечно, супроводжувалася практикою навчання грамоти, що входило в общинно-сімейне виховання (освіту) нащадків (дітей 7–14 років). «Суворі правила» общинно-сімейної освіти вимагали обов'язкового знання текстових творів, достатньо об'ємних і складних, що створювали передумови для використання в навчанні нащадків письмових текстів, вирізаних, очевидно, на кусках дерева. Діти разом із дорослими неодноразово їх читали і таким чином запам'ятовували та вправлялися у виробленні навичок читання. Саме так починалося навчання грамоти: воно ще не мало цілеспрямованого, методично організованого характеру, але здійснювалося дорослими інтуїтивно в межах традиції усної мовленнєвої освіти в кожній сім'ї по-своєму. Сімейне навчання грамоти сприяло засвоєнню необхідних усних мовленнєвих знань і вмінь і в цілому вписувалось у традиції устрою життя й виховання стародавніх слов'ян» [18, с.46].

Уже в кінці VI ст. створюється перше об'єднання східнослов'янських племен серед дуплібів на Прикарпатті [5, с. 372], а в IX ст. – три головні центри східнослов'янських племен: на півночі – Новгород, на південному заході – Київ, на північному Кавказі – Тмутаракань [14, с. 43]. Протягом X ст. завершується процес об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва, що стає внаслідок свого розміщення не тільки політичним,

але й культурним центром для всієї Наддніпрянщини і суміжних із нею земель [20, с. 63]. Проте утворення Київської держави не внесло відразу зміни в організацію освіти. У VIII – IX ст. зароджуються феодальні відносини, які проявляються у суспільному розподілі праці, в майновому і соціальному розшаруванні суспільства. Виникає приватна власність. Формою переходу від общинної власності до приватної стає виділення з великих патріархальних меншин сім'ї внаслідок розвитку землеробства, боротьби за земельні ділянки тощо. Невеликі сім'ї – перші осередки феодального суспільства. З'являється територіально-сусідська община. Це вносило зміни і в соціальну сутність виховання, яке також розшаровувалось відповідно до виникнення різних соціальних станів людей [7, с. 171].

У зв'язку з таким ускладненням соціально-економічних відносин і формування держав відбулися якіні зміни у розвитку культури. Сфера застосування «крисок і різців» була обмеженою. Це були, очевидно, найпростіші лічильні, родові й особисті знаки, знаки для ворожіння, календарні знаки, що служили для датування термінів початку різних господарських робіт, язычницьких свят тощо. Таке письмо було непридатним для запису складних текстів, потреба в яких появилась із зародженням перших слов'янських держав. Слов'яни стали використовувати для запису рідної мови грецькі букви, але «без устрою», не пристосувавши грецький алфавіт до особливостей фонетики слов'янських мов [21].

Отже, у IX столітті слов'яни починають використовувати так звану «невлаштовану» азбуку. Вона була виявлена на стіні кійського Софіївського собору і є доповненням окремими слов'янськими буквами для грецького алфавіту, який містив 27 букв: 23 – відповідники грецького алфавіту і 4 (Б, Ж, Ш, Щ) – слов'янського [3]. Відкриття цієї азбуки, яка, з одного боку, не є грецькою, але й, з іншого, – не відповідає сучасній слов'янській кирилиці, що містила в XI ст. більше сорока графем, привело С.А. Висоцького до висновків, пов'язаних із питанням про існування самобутньої дохристиянської писемності у східних слов'ян. На погляд С.А. Висоцького, ця азбука представляє раннє дохристиянське місцеве східнослов'янське письмо і відображає один з етапів поступової слов'янізації грецького алфавіту.

Очевидно, «невлаштована» азбука появилась у результаті місіонерської (просвітницької) діяльності на Русі у середині IX століття грецьких християн. Ці обставини дозволили історикам вважати, що вже в другій половині IX століття разом із появою на Русі перших грецьких місіонерів починається індивідуальне навчання грамоти русичів [13]. Полягало воно в навчанні учнів «читати і писати». Індивідуальне навчання супроводжувалося певною методичною організацією. Зокрема, виявлене графіті Софії Кійської показує, що навчання вже передбачало запам'ятовування азбуки. Отже, до кінця X століття у східних слов'ян сформувалась дохристиянська писемна традиція, яка і в навчанні грамоти була найближчою до грецької культури [18, с. 47].

Найвищим досягненням східних слов'ян у ранньофеодальний період було створення буквено-звукової графіки письма, яка стала однією з основ виникнення шкільного навчання. Історія виникнення суто слов'янської азбуки загальновідома: близько 863 р. брати-просвітники Кирило та Мефодій на прохання моравського князя Ростислава створили слов'янську азбуку. Монах Храбр назначає, що Кирило в основу азбуки поклав 38 літер, які Храбр наводить у тексті [12, с. 50].

У паннонськім «Житті св. Кирила» є оповідання про те, що Кирило знайшов у Корсуні (Херсонесі) Євангеліє та Псалтир, писані руськими письменами, а також здібав там чоловіка, що говорив тією самою мовою. Від того чоловіка Кирило навчився кійського наголосу та став прикладати різні звуки руської мови до своєї південно-слов'янської мови. Згадане тут оповідання І. Огієнко приймає за вірогідне [11, с. 114], а М. Грушевський висловлюється, що «було б передчасним ставити хрест над сим оповіданням як науково невжиточним» [6, с. 12]. У будь-якому

разі заслуга Кирила і була в тому, що він склав слов'янську азбуку та завів слов'янське богослужіння.

Але ще й досі залишається нерозв'язаним питання про те, яку саме із двох слов'янських азбук склав Кирило – кирилицю чи глаголицю. Й. Вайс дотримується думки, що глаголицю складено раніше, ніж кирилицю. З цього приводу він подав низку міркувань мовного і палеографічного характеру на доведення першості глаголиці [20, с. 18]. О. Котляревський схиляється до думки, що глаголиця старша за ту кирилицю, що її ми знаємо із писемних слов'янських пам'яток; на його думку, творцем глаголиці був солунянин Кирило, а творцем кирилиці в її слов'янському вигляді був єпископ Ютимент [9, с. 393]. Деякі дослідники (напр., І. Срезневський, О. Соболевський) дотримуються думки, що глаголиця з'явилася пізніше, ніж кирилиця, що її склав Кирило, притому І. Срезневський гадає, що глаголицю міг скласти в Болгарії якийсь опонент учнів Кирила [17, с. 60], а О. Соболевський вважає, що глаголицю склали, мабуть, у Моравії учні Мефодія, брата Кирилова, вже після смерті Мефодія (885) та перенесли її до Болгарії, але там вона не довго втрималася, тоді як у хорватських католиків вона зберігається до наших днів [16, с. 109].

На кінець, є вчені, які появу кирилиці та глаголиці відносять або до того самого століття [1, с. 318], або навіть до однієї і тієї ж дати. П. Шафарик вказує ще на одну слов'янську азбуку, так звану, буквіцю, яку він визнає за виродженням кирилиці. Тією азбокою, за його свідченням, друковані книжки в XVII ст., призначенні для боснійських католиків [19, с. 20]. М. Максимович ототожнює буквіцю з глаголицею [10, с. 468]. Отож, можна і тепер повторити слова О. Котляревського: «Низка зусиль розв'язати темне походження слов'янських письмен, час їх постання та їхнє взаємне відношення ще далеко стоїть від остаточного розв'язання ...» [9, с. 379].

Із двох азбук на Русі закріплюється кирилиця, очевидно, у зв'язку з її схожістю до «невлаштованої» азбуки. Появляються спочатку перекладні, а потім і власні східнослов'янські церковно-служbowi та історичні розповідні твори. Не тільки в богослужінні, але й у діловодстві починає використовуватися книжна церковнослов'янська мова. Вона набуває статусу літературної і поруч з іншими мовами закріплюється в освіті [18, с. 45].

Той факт, що Русь прийняла християнство від Візантії за посередництвом болгарської мови, а не безпосередньо в грецькій мові, мав своїм наслідком те, що Русь не могла засвоїти без досконалого знання грецької мови усієї духовної культури стародавньої Візантії, а та культура, як відомо, перевищувала в той час культуру багатьох держав Західної Європи. Все ж вплив Візантії відобразився по-різному на житті тогочасного українського народу, на його освіті, особливо з часу хрещення України-Русі (988), коли церква взяла на себе важливу роль просвітництва українського народу.

З того часу датується піклування українських князів про поширення освіти, тоді як за попередній час не знаходимо про це жодної згадки в наших літописах. Треба думати, що засвоєння писемності, вивчення грецької чи іншої мови у торговельних і дипломатичних інтересах набували зацікавлення в осіб тих часів не в школі, якої тоді не було, а за допомогою самоосвіти чи практики, як це відбувалося і пізніше ще довгий час.

Отже, найважливішими чинниками, що сприяли зародженню і поширенню у кінці VII-IX століття писемної культури, а як наслідок – і мовної освіти у східних слов'ян, були:

1) суспільно-політичні: становлення феодального способу виробництва; виникнення перших державних утворень. У 822 р. східнослов'янські князівства консолідуються в єдину державу – Київську Русь;

2) соціально-економічні: піднесення ремесла й торгівлі, особливо зовнішньої; зростання міст як центрів економічного і політичного життя;

3) організаційно-педагогічні: новаторська діяльність окремих осіб та приватних учителів, зокрема створення буквено-

звукової графіки письма.

Отже, дослідження проблеми розвитку лінгвоосвіти в дохристиянський період не є завершеним і остаточно вивченим,

воно було актуальне протягом багатьох століть і залишається перспективним надалі для майбутніх студій, що стосуються не тільки розвитку української, але й інших мов.

Література і джерела

1. Бодянський О. О времени происхождения славянских письменъ. 3-е издание (Репринт издания 1855 г.) / О. Бодянский. – М. : КомКнига, 2007. – 504с.
2. Ветвицкий В.Г. Современное русское письмо / В.Г. Ветвицкий, В.Ф. Иванова, А.И. Моисеев. – М. : Просвещение, 1974. – 127 с.
3. Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам графитти XI–XVII вв.) [АН УССР, Ин-т археологии, Ин-т языковедения им. А.А. Потебни] – Киев: Наукова думка, 1976. – 455 с.
4. Владімірський-Будановъ М.Ф. Государство и народное образование въ Россіи съ ХШ в. до учрежденія министерствъ / М.Ф. Владімірський-Будановъ // Журналъ Министерства нар. просвѣщенія. 1873. – № 10. – 179 с.
5. Греков Б.Д. Київська Русь (на укр.яз.)/ Б.Д. Греков – Київ : Радянська школа, 1951. – 500 с.
6. Грушевський М.С. Історія української літератури: – В 6 томах, Т. 2 / М.С. Грушевський. – Київ – Львів : 1923. – 1927.
7. Історія педагогіки: курс лекцій Навчальний посібник / К., 2004. – 171 с. – <http://nashaucheba.ru>
8. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. Изд.2, испр. / В.А. Истрин – Москва: Наука – 2010. – 616 с.
9. Котляревський А.А. Древняя русская письменность // Сочиненія. СПб. Т. 4. / А.А. Котляревский. – 1895.– 392 с.
10. Максимович М. Собрание сочинений. Т. 3. / М. Максимович. – Кіевъ, 1880. – 468 с.
11. Огієнко І. Костянтин і Мефодій. їх життя та діяльність. Ч. 1. / І. Огієнко – Варшава, 1927. – 114 с.
12. «О письменах» черноризца Храбра (перевод Б. Флори) // Чудинов В.А. Загадки славянской письменности / Чудинов В.А.– М. : Вече, 2002. – С. 50-51
13. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. [Э.Д. Днепров, О.Е. Кошелева, Г.Б. Корнетов и др.] / Отв. ред. Э.Д. Днепров. – М., 1989. – 270 с.
14. Пархоменко В.Н. Начало христианства Руси. Очерк по истории Руси IX – X вв. / В.Н. Пархоменко – Полтава, 1913. – с. 52-53.
15. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – Київ: Наук. думка, 2001. – 912 с.
16. Соболевський А.І. Славяно-руssская палеографія. 2-е изд. / А.І. Соболевський – СПб., 1908. – 120 с.
17. Срезневский И.И. Древняя письмена славянъ / И.И. Срезневский // Журналъ Министерства Народного Просвещенія. – 1848. – № 7.– С. 134–165.
18. Штец А. А. Обучение грамоте в Древней Руси (Х – XV в.в.) / А.А. Штец // Начальная школа: до и после. – 2008. – № 3. – С. 42 – 48.
19. Шафарикъ П.І. О древнеславянскихъ, именно Кириловскихъ типографияхъ въ южнославянскихъ земляхъ и прилежащихъ имъ краяхъ // Чтенія въ Обществѣк Исторіи «Древностей Российской» Кн. 3. / П.І. Шафарикъ. – М., 1846..
20. А.А. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени / Шахматов А.А. – Петроград : издание Русского исторического журнала, 1919. – 64 с.
21. Vajz J. Rukovmt hlaholsk  paleografie. Praha, 1932. VIII + 178c. + IV табл., с. 15 – 21 <http://www.historicus.ru> Культура и искусство Древней Руси.

В статье идет речь о лингвистическом образовании в Украине в дохристианский период, его становлении, главных особенностях генезиса. Выявлены и схарактеризованы общественно-политические, социально-экономические, историко-педагогические предпосылки становления системы лингвообразования, определены сущность и динамика его реформирования в определенный период.

Ключевые слова: дохристианский период, сущность лингвообразования, динамика развития речевого образования, письменность Древней Руси.

The article dwells on the language education in Ukraine during the pre-Christian period, its establishment and main causes for its genesis. Sociopolitical, socioeconomic, historical and pedagogic preconditions of the development of the system of linguistic education have been detected and characterized. The essence and dynamics of its reformation during this period have been determined.

Key words: pre-Christian period, essence of linguistic education, development dynamics of language education, written language of ancient Rus'.